[1]द्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसंधानात्, मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्दसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु [2]किमिति काव्ये यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ।

किंच । काव्यस्योपादेयत्वमग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

'नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥'

णात् । **एतज्जन्येति** । काव्यजन्येत्यर्थः । धर्मफलस्याननुसंधानादेव तदधीनोत्पत्तिकयोरर्थकामयोरुत्पत्तिसंभावनैव नास्तीति तयोरनुपादानम् । यद्वा । धर्मप्रधानं फलं धर्मफलं तेनार्थकामयोरपि संग्रहः । अननुसंधानात् अपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वानिर्धारणात्, मोक्षोपयोगिवाक्यमुपनिषदादिस्तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात् दृढतरज्ञानजनकत्वात् ॥ ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्ततस्तदर्थानुष्ठानं ततो मोक्षप्राप्तिरित्यन्यथासिद्धितादवस्थ्यमेवेति चेत् । सत्यम् । उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभिप्रायेणास्योत्थापनात्, 'काव्यादेव' इत्येवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति—**चतुर्वर्गेति** । वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः । शास्त्राणि मीमांसादीनि । **दुःखादेवेति** सुखव्यवच्छेदः । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मादिप्राप्तिः सुखान्न भवति । सुकुमारमतीनां तु दुःखादपि न भवतीति भावः । **परमानन्दसंदोहो** रसास्वादसुखपरम्परा । अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः । तथा च रसास्वादार्थमपि प्रवर्तमानस्य कृत्याकृत्योपदेशपर्यवसन्नं सत् काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः ॥ ननु चतुर्वर्गार्थं प्रेक्षावन्तो वेदशास्त्राण्यनादृत्य कथमनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तन्तामित्यभिप्रायेणाशङ्कते—**नन्विति** । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारेऽपि । **यत्नश्चतुर्वर्गार्थमुद्यमः** । काव्यात्तावद्रसास्वादो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति । वेदादिभ्यस्तु दुःखादेव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्ये समादर इति समाधानं लौकिकदृष्टान्तेनाह—**कटुकौषधेति** । कटुकेति तिक्तकषायादीनामप्युपलक्षणम् । **सितशर्करा** अतिशुभ्रगुडविकारविशेषः । तथा च काव्यस्याप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवद्वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमिति भावः ॥ काव्यस्य युक्तिसिद्धमुपादेयत्वमुपपाद्य वाचनिकं तदुपपादयति—**किंचेति** । तत्र नरजन्मनि **शक्तिः** काव्य-

---

१. 'द्वारेणैव' क. २. 'काव्येषु किमिति प्रयत्नः' घ.